

S T U D I A

Aliaksandr Hrusha

<https://orcid.org/0000-0003-2327-3960>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Czy chłopci Wielkiego Księstwa Litewskiego mogli odwołać przysięgę złożoną władcy kraju? Sprawa krzyczewska 1527 r.

Zarys treści

W centrum uwagi znajdują się pewne aspekty relacji między władzą a najniższymi szczeblami społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na podstawie pojedynczego przypadku związanego z zamiarem unieważnienia przysięgi wierności na rzecz władcy przez mieszkańców Krzyczewa i włości krzyczewskiej w 1527 r. podjęto próbę odpowiedzi na następujące pytania. Na jakiej podstawie mieszczanie i chłopci mogli anulować przysięgę? Co sprawiło, że umowa między władcą a mieszczanami i chłopami naprawdę działała?

Abstract

In the centre of attention are certain aspects of relations between the authorities and the lower population of the Grand Duchy of Lithuania. Using one case related to the intention of the inhabitants of Krzyżew and the Krzyżew District in 1527 to withdraw the oath of loyalty to the ruler, an attempt is made to answer the following questions. What grounds could have served as a basis for townspeople and peasants to cancel their oath? What made this contract between the sovereign and the townspeople and peasants really valid?

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, samowola władz, konflikt, odwoływanie przysięgi, regiony przygraniczne

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, arbitrary authorities, conflict, revoking of the oath, border regions

W lipcu 1527 r. król polski i wielki książę litewski Zygmunt I Stary wysłał do jednego z przygranicznych rejonów Wielkiego Księstwa Litewskiego – do Krzyczewa, diaka gospodarskiego Bohdana Mackowicza. Celem było zabranie zamku „z rąk” namiestnika-dzierżawcy krzyczewskiego kniazia Wasyla Semenowicza Żylińskiego i utrzymanie go na rzecz hospodara do czasu rozstrzygnięcia skargi mieszczan i włościan (chłopów) krzyczewskich na nadużycia władzy przez Żylińskiego.

W liście hospodara z 17 lipca 1527 r., który diak Bohdan miał dostarczyć dzierżawcy, odnotowano, co następuje: jeśli rozstrzygnięcie wykaże prawość Żylińskiego, zachowa on swój urząd. Jeśli jego wina zostanie udowodniona, straci zamek i zapłaci podwójne odszkodowanie. Suweren nakazał dzierżawcy przekazać zamek i całą włość diakowi Bohdanowi Mackowiczowi, a jemu i jego urzędnikom opuścić Krzyczew¹.

Powodem tej decyzji było oświadczenie mieszczan i włościan krzyczewskich, którzy, będąc na tyle zdesperowani, by prosić hospodara o uwolnienie ich od samowoli Wasyla Żylińskiego, ogłosili zamiar wycofania przysięgi wierności i przeniesienia się wraz z żonami i dziećmi w inne miejsce: „Вжо далеи того тамъ жити не будемъ, а пои[...]демъ и зъ жонами и з детьми прочъ, а то, вашои м(и)л(ости), г(о)с(по)д(а)ру нашому, обявляемъ, и зъ себе присягу в томъ складаемъ”². W rzeczywistości chodziło im o próbę zmiany poddaństwa na rzecz wielkiego księcia moskiewskiego (choć nie jest to bezpośrednio powiedziane).

Można przypuszczać, że mamy tu do czynienia z przypadkiem wyjątkowym, który bezpośrednio wskazuje, że poddani mogli odwołać swoją przysięgę, jeśli władca nie był w stanie zapewnić im ochrony przed samowolą swoich namiestników.

Konflikt społeczny między dzierżawcą krzyczewskim Wasylem Żylińskim a krzyczewianami, przedstawiony w liście z 17 lipca 1527 r., został opisany przez Mitrofana Downara-Zapolskiego, Michaiła Kroma i Andreja Miacielskiego. Downar-Zapolski uważał go za epizod walki gminy z urzędnikami królewskimi³, Krom – za świadectwo osobliwości sytuacji miast przygranicznych drugiej linii obrony Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴, a Miacielski – za przykład pozbawionego skrupułów rabunku miasta i włości przez dzierżawcę krzyczewskiego⁵. Dwaj pierwsi badacze przytoczyli informację z tego dokumentu o zamiarze odwołania przysięgi przez krzyczewian. Nie podzielili się jednak swoimi refleksjami na ten temat.

Choć mamy do czynienia ze źródłem o charakterze jednostkowym, nie istnieją przesłanki, które nakazywałyby kwestionować jego wiarygodność. Dokument ten reprezentuje jeden z rozkazów wielkiego księcia, za pomocą którego utrzymywał on wewnętrzne prawo i porządek w kraju. Narracja takich dokumentów zawierała uzasadnienie rozkazu, a uzasadnienie to musiało być oparte na wiarygodnych przesłankach.

¹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14*, oprac. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2008 (dalej: LM. Kn. 14), nr 878, s. 380.

² *Ibidem*, nr 878, s. 380.

³ М. Довнар-Запольский, *Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XVI в.*, Киев 1905, s. 19–20.

⁴ М.М. Кром, *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, wyd. 2, Москва 2010, s. 169–172.

⁵ А. Мяцельскі, *Старадаўні Крычаў: Гістарычна-археалагічны нарыс горада ад старажытных часоў да канца XVIII ст.*, Мінск 2003, s. 108–109.

Jest to jeden z wielu dokumentów powstałych w wyniku uregulowania stosunków między władzami lokalnymi, a poddanymi włości podnieprskich i zadźwińskich, między którymi konflikty były jedną z charakterystycznych cech stosunków wewnętrznych w Wielkim Księstwie pierwszej połowy XVI w.⁶

Twórcą tego dokumentu był pisarz wielkksiążęcy Iwan Hornostaj. Należy go uważać m.in. za ideologa władzy hospodarskiej. Być może to on zaproponował projekt dokumentu, który stał się podstawą zatwierdzonej wersji. Jako dzieło propagandy politycznej, dokumentowi temu należy się wysoka ocena. Prezentuje on obraz idealnego władcy, obdarzonego takimi cechami jak: szacunek dla poddanych, wierność podjętym zobowiązaniom, umiejętność zdecydowanego działania w nadzwyczajnych okolicznościach, ale z wielką cierpliwością. Cechy te zostały przedstawione bardzo wyraziście.

Zgodnie z tym dokumentem, hospodar wykazuje dużą troskę o swoich poddanych. Po każdej ich skardze podejmuje kroki w celu rozwiązania konfliktu i wymierzenia sprawiedliwości, wysyłając do dzierżawcy dworzan i listy z żądaniem zaprzestania samowoli. Troska o poddanych jest jednym z jego priorytetów. Wśród motywów, które skłoniły go do podjęcia zdecydowanych kroków, znajduje się niechęć do oglądania łez swoich poddanych.

Monarcha szanuje zobowiązania wobec urzędników, ale wymaga od nich, pod groźbą pozbawienia urzędu, posłuszeństwa i przestrzegania praw poddanych. Suweren pisał do Żylińskiego, że jeśli ten nadal będzie gnębił poddanych, to nawet gdyby był poza Wielkim Księstwem, cofnie on swoją decyzję⁷:

Если жъ бы еси и черезъ то таковыи тяжькости мелъ имъ делати, мы писали до тебе, остерегаючи, ижъ и не приехавши к Великому Кн(я)звству Литовьскому мели есмо тое держанье з рукъ твоихъ вынати и дати тому, кому бы была воля наша г(о)с(по)д(а)-рская, и хто бы послушеньство к намъ, г(о)с(по)д(а)ру, мел, и таковыхъ кривдъ подданымъ нашимъ не делать⁸.

Hospodar jest więc tu przedstawiany jako bardzo cierpliwy, chrześcijański władca. Píše „wielokrotnie” do Żylińskiego i wysyła do niego dworzan, domagając się zaprzestania prześladowań krzyczewian. Żądania te nie przynoszą żadnego rezultatu. Władca napomina dzierżawcę krzyczewskiego. Ale to też nie daje żadnego efektu. Po kolejnej skardze monarcha kieruje do Żylińskiego dworzanina z ostrzeżeniem, że jeśli nie zaprzestanie samowładztwa, straci swoje stanowisko. Ostrzeżenie to nie pomaga. Kiedy otrzymano kolejną skargę, wielki książę jest

⁶ М. Довнар-Запольский, *op. cit.*, s. 13–29 i in.

⁷ Z reguły hospodar odmawiał podejmowania decyzji dotyczących przywilejów poza Wielkim Księstwem Litewskim: *Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, oprac. S. Lazutka, I. Valikonytė, G. Kirkienė et al., Vilnius 1997 (dalej: LM. Kn. 224, nr 202, s. 170, 1525 r.; LM. Kn. 14, nr 827, s. 345, 1527 r.).

⁸ LM. Kn. 14, nr 878, s. 379.

gotów natychmiast odebrać zamek Żylińskiemu za „nieposłuszeństwo i upór”. „Jednak wciąż mając cierpliwość jako gospodar”, zamiast tego wysłał do dzierżawcy dworzanina z rozkazem powstrzymania przemocy. Efekt tej decyzji jest zerowy. Kiedy poddani ponownie przychodzą do władcy ze skargą, ten znowu wykazuje się cierpliwością⁹. Po raz kolejny kieruje dworzanina do dzierżawcy krzyzewskiego, przypominając o negatywnych konsekwencjach, do których może doprowadzić jego „впорства” i „противности”. Cierpliwość hospodara kończy się dopiero pod wpływem nadzwyczajnych okoliczności. Jest ich kilka: krzyzewianie, pojawiwszy się ze łzami i wielkimi krzykami, ogłaszają hospodarowi zamiar opuszczenia Wielkiego Księstwa Litewskiego wraz z żonami i dziećmi oraz rezygnacji z przysięgi; Żyliński nie tylko nie przyjmuje dworzanina posłanego przez władcę, ale także grozi mu rozstrzelaniem z armat, zatrzymuje starostę krzyzewskiego, mieszczan, starców i chłopów, którzy z nim byli, stosuje wobec nich przemoc i zabiera do aresztu.

Pisarz Iwan Hornostaj, tworząc ten obraz idealnego monarchy, nie mógł pominąć znaczenia panów rady jako pozytywnej grupy odniesienia. Władca „wstydził się” przed nimi słyszeć „krzyki” poddanych i patrzeć na ich łzy¹⁰. W końcu milcząca obecność panów rady doprowadziła hospodara do podjęcia właściwej decyzji.

Dokument sporządzony przez Hornostaja zawiera jeden ważny element dzieła propagandowego – oddziaływanie na emocje, które miało zostać osiągnięte w szczególności poprzez demonstrację rosnącego napięcia między Żylińskim a krzyzewianami, władcą i Żylińskim. Po każdej skardze poddanych książę coraz bardziej zwiększa wobec nich represje. Reakcja krzyzewian na każdą kolejną falę przemocy staje się coraz bardziej desperacka. Najpierw skarżyli się, potem skarżyli się „ze łzami”, później – ze łzami i krzykami, dalej – „ze łzami i z wielkimi krzykami”¹¹. Narastające napięcie między władcą a Żylińskim oddaje kontrast między wielką cierpliwością hospodara a nieograniczonym, wyzywającym nieposłuszeństwem dzierżawcy.

W świetle funkcji ideologicznej tego dokumentu nasuwa się pytanie. Czy nie zawiera on pewnej przesady, na przykład w części dotyczącej oświadczenia krzyzewian o odwołaniu przysięgi? Moim zdaniem nie. Zakładano, że dokument, mimo tej funkcji, będzie miał ograniczony wpływ na świadomość; wszak

⁹ „Мы и на он часъ ешчо есмо того тобе потерпели” (*ibidem*, nr 878, s. 380).

¹⁰ „А в тотъ часъ при насъ были панове рады наши, кн(я)зь Янъ, бискупъ виленский, панъ троцкии, староста городеньский, панъ Юри Миколаевичъ Радивиловича, и подъяшии нашъ, державца василишгъский и маръковъский, панъ Ян Миколаевич, какъ жо намъ на он часъ передъ тыми паны радами нашими прикро было на слезы и на крики тыхъ подъяданныхъ нашихъ смотреть...”; „Какъ же мы далеи, не хотячи тыхъ слезъ подданныхъ нашихъ видети, которыи жъ крики и слезы частыи стыдно намъ было передъ паны радами нашими смотрети...” (*ibidem*, nr 878, s. 380).

¹¹ *Ibidem*, nr 878, s. 379–380.

był przeznaczony dla zbyt wąskiego grona odbiorców. W związku z tym taka przesada była bezużyteczna.

A może treść dokumentu miała jeszcze bardziej udratyzować sytuację? Wydaje się jednak, że aby wypaść przekonująco, gospodar powinien być szczery ze swoim urzędnikiem i nie dodawać do opisu konfliktu tego, co tak naprawdę się nie wydarzyło. Można więc z całą pewnością stwierdzić, że oświadczenie mieszczan i chłopów krzyzewskich o gotowości do przeniesienia się w inne miejsce i anulowania przysięgi było autentyczne.

Możliwość poddanych do oświadczenia tego zamiaru i umieszczenie informacji o nim w dokumencie oficjalnym jest pośrednim uznaniem przez władcę, że poddani mieli uprawnienie do odwołania przysięgi.

Fakt ten jest ważnym świadectwem następujących cech systemu politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego tego okresu. Po pierwsze, system ten był dość tolerancyjny (skoro można było zmienić poddaństwo, a przynajmniej je zadeklarować). Po drugie, przysięga była sposobem zatwierdzenia takiej umowy ustnej między władcą a poddanymi, w której władca przyjmował pewne obowiązki wobec poddanych (w szczególności obronę ich praw)¹². Po trzecie, umowa miała realną moc.

Jeśli te cechy są dokładnie sformułowane, to możliwe staje się udzielenie odpowiedzi na poniższe pytania. Na jakiej podstawie mieszczanie i chłopci mogli anulować przysięgę wierności? Co konkretnie sprawiało, że umowa między władcą z jednej strony a mieszczanami, i chłopami z drugiej, naprawdę działała?

Na jakiej podstawie mieszczanie i chłopci mogli anulować przysięgę?

Niewątpliwie taką podstawą był długi czas trwania i intensywność konfliktu, a także niezdolność rozwiązania go przez władcę. Trudno nie dostrzec, że mamy do czynienia z jednym z najdłuższych lokalnych konfliktów w Wielkim Księstwie Litewskim między władzami lokalnymi a poddanymi za panowania Zygmunta I Starego.

Krzyzew znalazł się w rękach kniazia Wasyla Żylińskiego w 1519 r. Na początku tego roku zamek krzyzewski został mu przekazany pod zastaw za 733 kop groszy „з местомъ, и зъ мешчаны места Крычовского, и зъ мешчаны поселскими, и тежъ со вѣсими людми волости Крычовѣское”¹³. Jakiś czas później Żyliński

¹² Na ten temat zob. A. Груша, *Государственный строй и органы управления в Великом Княжестве Литовском. Судебно-правовая система*, w: *История белорусской государственности: в 5 т.*, red. A.А. Коваленя, т. 1: *Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в.*, red. О.Н. Левко, В.Ф. Голубев, Минск 2018, s. 267.

¹³ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11*, oprac. A. Dubonis, Vilnius 1997 (dalej: LM. Kn. 11), nr 72, s. 86.

odpuścił dług, a w lipcu 1520 r. „bił czołem” gospodarowi, aby dał mu Krzyczew „на выбиранье пенезей” na okres trzech lat, a po tym czasie – o posiadaniu na dożywocie. Władca, chcąc nagrodzić Żylińskiego za jego wierne i „пильные” zasługi wobec siebie i swoich poprzedników – Kazimierza i Aleksandra, spełnił jego prośbę, pozostawiając za sobą tylko karczmy i myto krzyczewskie¹⁴.

W tym przypadku należy wziąć pod uwagę, iż nadania były rodzajem przywilejów i formalizowano je za pomocą dokumentów. Od tego czasu Wasyl Żyliński, jako namiestnik Krzyczewa, zaczął otrzymywać różne zawiadomienia i rozkazy od wielkiego księcia¹⁵.

Historia konfliktu między Żylińskim a krzyczewianami została zrekonstruowana na podstawie dokumentu z 17 lipca 1527 r., a także innych źródeł. Zwracając się w tym dokumencie do dzierżawcy krzyczewskiego, suweren pisał:

Што многократъ, почонѣши от колько летъ, безъ престани жаловали намъ мешчане кричовѣский и люди волостный, ижъ от тебе и от вradниковъ, и слугъ твоих имъ кривды и тяжкости, и драпежѣства великий ся деють. И мы многократ о томъ до тебе писали и двoран наших посылали, приказуючи тобе, ажбы ся ты от того повстануль и таких тяжкостей имъ не делать.

Chodzi o wydarzenia, które odbyły się w okresie poprzedzającym przybycie hospodara do Gdańska, gdzie przebywał w od kwietnia do czerwca 1526 r. Jeśli uwzględnić, że w tym przypadku poinformowano o skargach, które napływały od mieszczan krzyczewskich przez kilka lat („почонѣши от колько летъ”), rozumiejąc zatem przez to także te, które miały miejsce w 1525 r. W tym roku mieszczanie tamtejsi złożyli co najmniej trzy skargi na Wasyla Żylińskiego. Pierwsza z nich dotyczyła zagarnięcia ich mienia, druga – odmowy wypłacenia im odszkodowań, trzecia – szkód wyrządzonych tym mieszczanom przez służących dzierżawcy krzyczewskiego¹⁶.

Jak wynika ze źródła z 17 lipca 1527 r., krzyczewianie złożyli skargi: w kwietniu-czerwcu 1526 r.¹⁷, w sierpniu i wrześniu 1526 r.¹⁸, w styczniu–marcu 1527 r.¹⁹,

¹⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523). Užrašymų knyga 10*, oprac. A. Banionis, A. Baliulis, Vilnius 1997 (dalej: LM. Kn. 10), nr 74, s. 81–82.

¹⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12*, oprac. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 2001 (dalej: LM. Kn. 12), nr 87, s. 169–170 (1522 r.); nr 266, s. 265–266 (1523 r.); nr 267, s. 266 (1523 r.); LM. Kn. 14, nr 165, s. 127–128 (1523–1524 r.) i in.

¹⁶ „Имъ жо [mieszczanom krzyczewskim – A.H.] листь до воеводы троцкого [Konstantego Ostrogskiego – A.H.], на наместника кричовского, кн(я)зя Василя, што присудил его м(и)-л(о)сть имъ на нем николко сот копъ грошей за грабежи, и онъ не хочеть платити. Абы приказаль, штобы заплатилъ; абы которыи грабежи слуги его после суда поделали, абы о томъ досмотрел” (*ibidem*, nr 571, s. 230, 1525 r.).

¹⁷ Datowana według czasu pobytu hospodara w Gdańsku (*ibidem*, nr 878, s. 379).

¹⁸ Datowana według czasu pobytu hospodara w Warszawie. Zgodnie z jego oświadczeniem, skarga została przekazana w czasie, gdy przy wielkim księciu byli obecni następujący członkowie panów

w lipcu 1527 r. Tak więc w okresie od 1525 r. do połowy 1527 r. mieszczanie i chłopci krzyzewscy złożyli co najmniej siedem skarg na Żylińskiego.

Okazuje się jednak, że konflikt ten był tylko jednym z etapów długiej konfrontacji między tym namiestnikiem a krzyzewianami. Informacje o niej sięgają co najmniej 1522 r., kiedy Zygmunt w jednym ze swoich listów do Żylińskiego powiadomił o powtarzających się skargach na niego²⁰.

W 1522 r. Żyliński wprowadził nowe opłaty i powinności, naruszając dotychczasowe zasady, przywłaszczył sobie niektóre źródła dochodów i ingerował w sprawy, które należały do kompetencji krzyzewian²¹. Mieszczanie i chłopci donieśli również o „инших кривдах, тяжкостях великих”, a także o łamaniu listu ustawnego wystawionego przez władcę. Ten konflikt rozwiązywał wojewoda trocki Konstanty Iwanowicz Ostrogski, który uznał skargi za uzasadnione. Gospodar zabronił Żylińskiemu „чинить кривды” krzyzewianom i nakazał kierować się ustawą i wyrokiem wojewody trockiego²².

Od 1525 r. konfrontacja zaczęła przybierać coraz ostrzejsze przejawy. W tym roku doszło do konfiskaty majątku krzyzewian, co najwidoczniej było wynikiem odmowy spełnienia przez pokrzywdzonych wymagań Wasyla Żylińskiego dotyczących opłat i powinności. Sądząc po kwocie, którą musiał zapłacić Żyliński za szkody – kilkaset kop groszy, konfiskata ta była dość duża. Dzierżawca odmówił zapłacenia tej kwoty; oprócz tego krzyzewianie zostali ograbieni przez jego służbę²³.

rady: biskup wileński Jan; kasztelan trocki, starosta grodzieński Jerzy Mikołajewicz Radziwiłłowicz; podczaszy, dzierżawca wasilski i markowski Jan Mikołajewicz Radziwiłłowicz. Osoby te występują jako świadkowie aktów wielkiego księcia z 28 VIII i 5 IX 1526 r. (LM. Kn. 12, nr 595, s. 455; nr 599, s. 461). Rozkaz do Żylińskiego w związku ze skargą krzyzewian został wystawiony 8 IX 1526 r. (*Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7*, oprac. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011 (dalej: LM. Kn. 7), nr 294, s. 508–509).

¹⁹ Datowana na okres krakowskiego sejmiku walnego (LM. Kn. 14, nr 878, s. 380).

²⁰ LM. Kn. 224, nr 34, s. 64–65; М. Довнар-Запольский, *op. cit.*, s. 17–18.

²¹ „Вжо неоднокроть жалуютъ намъ мещане и вся волость Кричовская о томъ, што ж, дей, ты имъ кривды великие чиниши и новины уводиши, и береш на нихъ мыто и узвестное такъ, какъ бы на чужоволостцохъ, чого на нихъ здавна не биривано; и воскобойню, отъ нихъ отнемшы, и на себе держиши, которую жъ они воскобойню за першыхъ державецъ на себе держивали, и на полюде, дей, до нихъ у великомъ почте ездихъ, а передъ тымъ, дей, первые державцы н(а)ши до нихъ на полюде не ездживали. И коли, дей, они межъ собою розметъ складуть, и ты, дей, на тыхъ розметахъ зъ ними ся садиши, и съ тог(о) собе немало на нихъ пенязей береш. А къ тому, дей, лете кажешъ имъ траву на кони свои возити и тѣжъ кажешъ имъ по три кликуны на замокъ нашъ давати, а они, дей, передъ тымъ по три кликуны на замокъ нашъ давали, коли ещо волость была цѣла, и не роздали были есмо двораномъ нашимъ, и тѣжъ иншыя кривды, тяжкосты великы имъ чиниши, и новины уводиши, и вины на нихъ непомерныя береш. Будучы на томъ замку нашемъ, справуешъ ся не подле тог(о), какъ есмо выписали у-въ уставѣ нашей паркраминой, которую есмо имъ дали, какъ ся мають намѣстники н(а)ши кричовскыя справоват{и}” (LM. Kn. 224, nr 34, s. 64–65).

²² LM. Kn. 224, nr 34, s. 65; А. Мяцельскі, *Старадаўні Крычаў...*, s. 108.

²³ LM. Kn. 14, nr 571, s. 230.

Źródła określają prześladowania mieszczan i chłopów krzyzewskich w latach 1526–1527 jako „кривды”, „тяжкосты” i „драпежства великий”²⁴. W szczególności wspominają o naruszeniach związanych z opłatami i powinnościami²⁵ oraz groźbach uwięzienia i ukarania²⁶.

Tak więc główne skargi krzyzewian dotyczyły opłat i powinności. I dopiero pod koniec konfrontacji doszły oskarżenia do pobicia i aresztowania. Była to walka nie o wolność i życie, ale przede wszystkim o zachowanie możliwego do wypełnienia zakresu powinności na rzecz dzierżawcy²⁷.

Konfrontacja ta była niezwykle ostra. Jej siłę należy oceniać nie tylko na podstawie stron konfliktu. Źródło wskazuje na duże napięcie emocjonalne krzyzewian. Przychodzili oni ze skargami do hospodara, „ze łzami i z wielkimi krzykami”. Czy jednak samo wyrażenie tego napięcia może świadczyć o ostrości konfliktu? Najprawdopodobniej nie. Przecież te łzy i krzyki mogły być swego rodzaju performansem, środkiem manipulacji skarżących się.

Ostrość konfliktu można scharakteryzować poprzez skrajne formy agresji wykazywane przez jego uczestników: morderstwa, pobicia i uwięzienia. Jednak dopiero w 1527 r. konflikt osiągnął tak intensywne formy.

Zweryfikować tę gwałtowność konfliktu w obronie swoich praw pozwala upór i determinacja mieszczan i włościan krzyzewskich. Wyrażała się ona w organizowaniu skomplikowanych i ryzykownych akcji. Tylko w latach 1526–1527 wysłali oni co najmniej pięć delegacji do władcy, w tym do Gdańska, Warszawy i Krakowa²⁸. Aby ocenić złożoność i ryzyko ich działań, należy uwzględnić odległość dzielącą Krzyzew od tych miast. W linii prostej od Krzyzewa do Gdańska jest 857 km, do Warszawy – 730 km, a do Krakowa – 911 km.

²⁴ LM. Kn. 7, nr 294, s. 508 (1526 r.); LM. Kn. 14, nr 878, s. 379–380.

²⁵ Były one regulowane (zob. LM. Kn. 7, nr 294, s. 509, 1526 r.).

²⁶ *Ibidem*, nr 294, s. 508–509 (1526 r.).

²⁷ Niektóre dane źródłowe rzucają światło na genezę konfliktu, a mianowicie, że od dawna ustalone opłaty i powinności, które szły na korzyść dzierżawcy, nie spełniały jego potrzeb jako lokalnego przedstawiciela władzy. Najprawdopodobniej były one niewystarczające, aby dzierżawca mógł w pełni wypełniać swoje obowiązki. W tych okolicznościach Żyliński próbował znaleźć dodatkowe źródła dochodu, tj. radził sobie najlepiej jak potrafił. Na skargę Wasyla Czyża, następcy Żylińskiego, na brak bezpieczeństwa, gospodar odpowiedział: „А к тому на то вбач, ижъ небожык кн(я)зь Жилиньский жадного инъшого держанья отъ нас не мел, а держачы тот замокъ н(а)шъ и вѣставицьне на немъ мешъкаючы, завѣжды собе и з слугами живности мел. А мы такъ ждали тобе его держати, яко и онъ держалъ” (*Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, oprac. A. Dubonis, Vilnius 2002 [dalej: LM. Kn. 15], nr 111, s. 143, 1531 r.). W tym samym czasie próby znalezienia dodatkowych źródeł dochodu przez Żylińskiego zbiegły się w czasie ze niskimi zbiorami zbóż w regionie. W zeznaniu krzyzewian, które złożyli na przełomie 1529 i 1530 r., przez kilka lat nie mieli „жыто ся и меды пресныя не зродили” (LM. Kn. 224, nr 428, s. 352, 1530 r.).

²⁸ We wszystkich tych przypadkach źródło stwierdza, że mieszczanie i chłopci „зася” przybyli do hospodara (LM. Kn. 14, nr 878, s. 379–380).

Tak więc relacje między Żylińskim a krzyczewianami od początku nie układały się najlepiej. Konfrontacja między nimi rozpoczęła się co najmniej w 1522 r., trwała do 1527 r. i okazała się dość ostra. W tym czasie krzyczewianie złożyli na niego co najmniej dziewięć skarg²⁹. Jednak interwencja hospodara nie doprowadziła do jej zaprzestania.

Co konkretnie sprawiało, że umowa między władcą z jednej strony, a mieszczanami i chłopami z drugiej, naprawdę działała?

Odpowiedź na powyższe pytanie wymaga wyróżnienia charakterystycznych cech społecznych, gospodarczych, administracyjnych i geograficzno-politycznych regionu historycznego, którego częścią był Krzyczew i włość krzyczewska³⁰. Mowa o włościach podnieprskich.

Leżały one wzdłuż rzek Dniepr i Prypeć oraz ich dopływów: Berezyny, Soży i Ptyczy. Region ten był historycznie związany z włościami zadźwińskimi, położonymi w górnym biegu Dźwiny Zachodniej i Łowaci. Były nimi Toropec, Żyżyce, Nieżel, Ozieryszcze, Uświat, Ozierco i inne.

Oprócz włości krzyczewskiej, w skład włości podnieprskich, według źródeł, wchodziły: mohylewska, oluczyska³¹ (w 1529 r. została przyłączona do krzyczewskiej), propojska, czeczerska, horwolska, rzeczyska, brahińska, mozyrska, bczyska, bobrujska, świsłocka i luboszańska³².

Włości te były miejscem działania potężnej tradycji – *staryny*³³. Dlatego wszelkie zmiany dokonywały się w nich bardzo powoli. Siłę *staryny* pokazuje następujący

²⁹ Co najmniej dwie skargi w 1522 r. (źródło z tego roku podaje, że krzyczewianie skarżyli się „неоднокроть”), trzy skargi w 1525 r., cztery skargi w latach 1526–1527.

³⁰ O Krzyczewie i włości krzyczewskiej zob. A. Мяцельскі, *Старадаўні Крычаў...*

³¹ Tej włości poświęcone jest osobne opracowanie: A.A. Мяцельскі, *Лучыцкая воласць XV–XVIII стагоддзяў*, „Вестці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук” 4, 2000.

³² М.К. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*, Москва 1892, s. 13–14, 103–107, 122–123, 125, 166, 237–239. Zob. także: K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995, s. 52–53; J. Jurkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie na przełomie XV i XVI wieku*, „Zapiski Historyczne” 64, 1999, z. 1, s. 165.

³³ Na ten temat: М. Кром, „Старина” как категория средневекового менталитета: (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.), w: *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*, t. 3, red. О. Толочко, Н. Яковенко, Київ 1994, s. 68–85; А.В. Блануца, Д.П. Ващук, *Институт „старини” й „новини” в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.)*, „Український історичний журнал” 2, 2006, s. 11–23; А.И. Груша, *Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом Княжестве Литовском (конец XIV – первая треть XVI в.)*, Москва–Санкт-Петербург 2019, s. 60–88.

fakt: strukturotwórcze instytucje społeczne, administracyjno-sądowe i kulturowe, które istniały w omawianym czasie na Podnieprzu, powstały w epoce Dawnej Rusi³⁴.

Warto zauważyć, że w tym czasie płatności i powinności z włości luboszańskiej³⁵ i bobrujskiej³⁶, a także, *notabene*, z krzyzewskiej³⁷, wpływały jednocześnie do Wilna i Trok³⁸. Ta podwójna zależność sięgała czasów panowania Olgierda i Kiejstuta, którzy zgodzili się dzielić nabyte miasta i włości po połowie³⁹.

Wśród najważniejszych cech włości podnieprskich i zadźwińskich wyróżnimy odrębny region gospodarczy⁴⁰. Przeważała tam ludność danników, nazywanych tak, ponieważ ich głównym obowiązkiem wobec najwyższej władzy było dostarczanie różnego rodzaju danin⁴¹. Ten aspekt należy podkreślić. W przeciwieństwie do służby ciągłej („тяглая служба”), która dominowała w innych regionach, daniny płacone przez danników na rzecz hospodara – miodowa, bobrowa i kuniczna, były związane ze specjalnymi działaniami⁴². Działania te wymagały pewnej swobody i przedsiębiorczości.

Stosunkowo wysoki stopień swobody danników włości podnieprskich przejawiał się także w inny sposób. Mimo że dannicy posiadali „ojcowizny”, aktywnie korzystali z prawa do ich opuszczenia, tj. przenoszenia się z miejsca na miejsce i zmiany właściciela. Znaczna część z nich zachowała status „wolnych”, pochożych ludzi⁴³. W związku z tym ludność tego regionu miała szczególnie status społeczny.

³⁴ М.К. Любавский, *Областное деление...*, s. 437.

³⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, oprac. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius 2012, nr 212, s. 131 [1499 r.]; LM. Kn. 10, nr 38, s. 58 [1520 r.]; nr 57, s. 69 [1520 r.]; М.К. Любавский, *Областное деление...*, s. 103–104, 166.

³⁶ Włość bobrujska została podzielona na dwie części: wileńską i trocką (*ibidem*, s. 105–106, 166).

³⁷ *Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археологическою комиссией*, t. 20: *Литовская метрика*, t. 1, Петербург 1903, nr 93, kol. 120–121 [1514 r.].

³⁸ Zdaniem М.К. Любавского włości świsłocka i horwolska były sądownie i administracyjnie zależne od wojewody trockiego (М.К. Любавский, *Областное деление...*, s. 104–105, 166).

³⁹ *Ibidem*, s. 13–14. *Notabene*, historyczny związek między Krzyzewem a Trokami częściowo wyjaśnia fakt, że w szczególności konflikty między namiestnikiem krzyzewskim a krzyzewianami w latach 20. XVI w. były rozpatrywane przez wojewodę trockiego (LM. Kn. 224, nr 34, s. 65, 1522 r.; LM. Kn. 14, nr 571, s. 230 [1525 r.]).

⁴⁰ М.К. Любавский nazywa włości podnieprskie i zadźwińskie oddzielnym regionem gospodarczym i społecznym (М.К. Любавский, *Областное деление...*, s. 437).

⁴¹ Na temat danników zob.: *ibidem*, s. 336–343; М. Довнар-Запольский, *op. cit.*, s. 141–153.

⁴² Zob. charakterystyczne wskazania: „Приходили люди наши, от всея волости Любошанское чоломъ бьючи, ижъ в них того лета мед ся не зродилъ и бчолы отмеръли, и не мають чимъ дани заплатитъ” (LM. Kn. 14, nr 690, s. 286 [1525 r.]); „А которыми земъли пустовъскими, якъ пашъными, такъ и борътными, будетъ хто держати, тогъды повинни будутъ сполна с тыхъ пустовыщынъ данъ нашу платити. Естъли ж бы хто з них держал которое пустовыщыны борти, а не пахал пашъни, тогъды повиненъ будетъ толко данъ медовую платити. Естъли бы хто не держалъ бортеи, а держалъ земълю пашъную, тогъды будетъ повиненъ данъ грошовую платити и инъшими доходы, што за грошовою данью идетъ” (LM. Kn. 15, nr 178, s. 231–232, 1533 r.).

⁴³ Na temat prawa przejścia mieszkańców włości podnieprskich zob. М. Довнар-Запольский, *op. cit.*, s. 144–147.

Dannicy byli zdolni do tworzenia struktur sądowo-administracyjnych, a także do produktywnej współpracy w ramach tych struktur w rozwiązywaniu zadań związanych z interesami włości, hospodara i jego lokalnych agentów. Ludność tych regionów posiadała własne organy samorządowe w ramach włości, a zatem pewną autonomię⁴⁴.

Organy te były reprezentowane przez zgromadzenia wspólnotowe, czasami nazywane po staremu wiecze, a także przez wybranych starców. Wspomniane wiecze rozdzielały opłaty i powinności na potrzeby włości, na rzecz hospodara i jego namiestnika, wybierały starców itp.⁴⁵ Starcy byli strażnikami interesów włości, wykonywali jej decyzje, reprezentowali włość przed władzami wielkiego księcia, wymierzali sprawiedliwość w sprawach chłopów, odgrywali ważną rolę w dystrybucji opłat, zbierali i dostarczali daniny⁴⁶.

Źródła odnotowały działalność w Krzyczewie wyjątkowego urzędnika – starosty miasta, który istniał w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego również w Smoleńsku⁴⁷. Fakt, że nie tylko starzec włości, ale także starosta ucierpieli z powodu samowoli Wasyla Żylińskiego, pośrednio pokazuje, że ten starosta był dla mieszczaństwa tym, czym starzec dla mieszkańców włości.

Inną ważną cechą tego regionu było zachowanie pewnej jedności między miastem a włością, która polegała na wspólnym rozwiązywaniu kwestii związanych z wypełnianiem opłat i powinności⁴⁸. Swoistym pomostem między miastem a włością byli „посельские мещане”⁴⁹, którzy zajmowali pozycję pośrednią między mieszczanami a chłopami.

Wszystkie te cechy wpływały na kształtowanie się następujących cech społeczności włości podnieprskich i zadźwińskich: solidarności⁵⁰, spójności⁵¹ i zdolności do szybkiego reagowania na zmiany warunków ich istnienia, w szczególności na łamanie ich praw⁵².

Trzeba przyznać, że historycznie, ze względu na nadanie ziem i włościan kniaziom, panom i bojarom, rozwój miast i inne powody, ta organizacja danników

⁴⁴ *Ibidem*, s. 10, 35 i in.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 48–52, 71–72, 80–101 i in.

⁴⁶ Na temat starców zob.: М.К. Любавский, *Областное деление...*, s. 435–437; М. Довнар-Запольский, *op. cit.*, s. 26–27, 57–80.

⁴⁷ М.К. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, wyd. 2, Москва 1915, s. 147. Stanowisko to istniało już w 1504 r. (*Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6*, oprac. A. Baliulis, Vilnius 2007 [dalej: LM. Kn. 6], nr 626, s. 354).

⁴⁸ М. Довнар-Запольский, *op. cit.*, s. 42, 52–56 i in.

⁴⁹ LM. Kn. 11, nr 72, s. 86.

⁵⁰ Ta cecha została zauważona już dawno temu: М. Довнар-Запольский, *op. cit.*, s. 47, 148, 153.

⁵¹ М.М. Кром zwrócił uwagę na spójność i wytrwałość krzyczewian w konfrontacji z Wasylem Żylińskim, w której jego zdaniem ważną rolę odegrały organy samorządowe reprezentowane przez starostę Krzyczewa i starca włości (М.М. Кром, *Меж Русью и Литвой...*, s. 172).

⁵² Zob. np: LM. Kn. 14, nr 570, s. 230 [1525 r.]; nr 571, s. 230 [1525 r.].

była skazana na zniszczenie i upadek. Źródła pokazują, że nie zawsze byli oni w stanie wypełniać swoich obowiązków wobec władcy, tj. pobierać daninę i czynić to w całości. Kiedy zaległości w płaceniu danin stały się normą, a doszło do tego za czasów Kazimierza, w celu pobrania jej i wyrównania niedoborów zaczęto wysyłać do włości podnieprskich i zadźwińskich pisarzy gospodarskich.

W 1511 r. regionom tym udało się przywrócić porządek, który istniał pod rządami Witolda i Zygmunta Kiejstutowicza. Starcy zaczęli ponownie zbierać daniny i zanosić je do skarbu i kluczy władcy. Ale ten porządek nie trwał długo. W każdym razie w latach 20. XVI w. pisarz Iwan Hornostaj został wysłany do włości krzyzewskiej, aby zbierać daniny i serebszczyznę⁵³.

Niemniej jednak władca nadal liczył się z dannikami. Świadczy o tym w szczególności fakt, że nie lekceważył ich, gdy dokonywał ważnych zmian w miastach i włościach. Kiedy na przykład zmiany te dotyczyły miasta i włości krzyzewskiej, informował o nich, oprócz swojego namiestnika, także bojarów, starca, mieszczan i „всех мужей” włości (czasami, wraz z innymi, także starostę miasta)⁵⁴.

Tolerancyjny stosunek władz centralnych do włości podnieprskich i zadźwińskich wynikał w dużej mierze ze specyfiki ich położenia geograficzno-politycznego. Były to ziemie „ukrainne”. Miały one strategiczne znaczenie, ponieważ spoczywał na nich ciężar obrony kraju przed jednym z najbardziej agresywnych sąsiadów Wielkiego Księstwa Litewskiego – państwem moskiewskim⁵⁵.

Ta specyfika „ukrainy”⁵⁶ uwidoczniła się w sytuacji Krzyzewa i włości krzyzewskiej. Od 1503 r. Krzyzew, będący regionem przygranicznym, stał się obiektem ataków wojsk moskiewskich w latach 1507 i 1513, a w 1508 r. buntownika Michała Glińskiego⁵⁷.

Włość krzyzevska została jedną ze stref ciągłych konfliktów między dwoma państwami. Mieszkańcy Krzyzewa i jego włości, a także innych regionów: Połocka, Witebska, Propojka, Czeczerska, Rzeczycy, Horwola oraz innych miast i włości,

⁵³ А.І. Груша, *Канцылярыя Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск 2006, s. 34–37.

⁵⁴ LM. Kn. 6, nr 381, s. 239 [1495 r.]; nr 405, s. 249 [1499 r.]; nr 411, s. 251 [1501 r.]; nr 416, s. 253 [1500 r.]; nr 426, s. 256 [1501 r.]; nr 573, s. 337 [1500 r.]; nr 575, s. 337 [1500 r.]; nr 626, s. 354 [1504 r.]. Twierdzenie M. Downar-Zapolskiego o autonomii włości podnieprskich i zadźwińskich poddał krytyce M. Lubawski (*Отчёт о третьем присуждении премии П.Н. Батюшкова*, w: *Записки Императорской Академии наук по историко-филологическому отделению*, 8/6, Санкт-Петербург 1907, s. 17–24). Nie przedstawił jednak przekonujących argumentów, które obalałyby takie cechy autonomii, jak, między innymi, prawo do wybierania starców, rozdzielania opłat i powinności, samodzielnego pobierania i dostarczania danin.

⁵⁵ Zgodnie z opinią Kroma, Smoleńsk, Dubrowna, Orsza, Mohylew, Krzyzew, Propojsk, Czeczersk, Horwol, Rzeczycza i Mozyr tworzyły jedną z linii obronnych Wielkiego Księstwa Litewskiego (М.М. Кром, *Меж Русью и Литвой...*, s. 161).

⁵⁶ Termin rozumiany tu jako region pograniczny.

⁵⁷ М.М. Кром, *Меж Русью и Литвой...*, s. 210–211, 313, 214; А. Мяцельскі, *Старадаўні Крычаў...*, s. 107.

cierpieli z powodu rozbojów, rabunków, zajęcia ziemi, pobić, brania ludności w niewolę itp. przez właścicieli ziemskich i namiestników wielkiego księcia moskiewskiego⁵⁸. Sytuacja nie zmieniła się po zawarciu rozejmu w 1522 r.⁵⁹

W tym położeniu przygranicznym dobrze zorganizowana i zdeterminowana ludność „ukrainy” była w stanie radykalnie odpowiedzieć na poważne wyzwania zewnętrzne.

W 1514 r., kiedy doszło do kapitulacji Smoleńska, krzyżewianie – mieszczanie i włościanie, obawiając się zdobycia i zniszczenia, wypędzili namiestnika hospodarskiego, splądrowali jego majątek i pojmali część jego sług, poddali zamek wielkiemu księciu moskiewskiemu. Charakterystyczne jest to, że w tej krytycznej sytuacji mieszczanie i chłopci, w przeciwieństwie do bojarów, złamali przysięgę, którą złożyli na żądanie namiestnika krzyżewskiego Jurija Niemirowicza, „иж мел поспол з ними людем неприятеля нашего московского боронити ся, и не подати ся, аж д(о) горль своихъ”⁶⁰. Jednak po klęsce wojsk moskiewskich zadanej przez Konstantego Ostrogskiego „отступиша к королю”⁶¹.

W rozpaczliwej sytuacji ludność po prostu opuszczała włości. Szkód związanych z takim odejściem nie można nie doceniać. Mogło to mieć fatalne konsekwencje dla całego państwa. Wszak władza traciła możliwość otrzymywania powinności związanych z umacnianiem potencjału obronnego (powinność zamkowa) danego regionu i utrzymywaniem w nim komunikacji (powinności drogowa, mostowa, podwodna – „подводы”, stacja)⁶².

Właśnie tę metodę zaczęła wybierać ludność ziem „ukrainnych”, a mianowicie opuszczenie ich w przypadku samowoli władz miejscowych⁶³. Istnieją informacje,

⁵⁸ LM. Kn. 7, nr 73, s. 171 [1510 r.]; nr 90, s. 206 [1511 r.]; nr 91, s. 207 [1511 r.]; nr 98, s. 216 [1511 r.]; nr 106, s. 233 [1511 r.] i in.

⁵⁹ *Ibidem*, nr 255, s. 465 [1526 r.]; nr 259.2, s. 470, 471 [1529 r.] i in.; *Сборник Императорского Русского исторического общества*, t. 35: *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными*, 1: *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством в царствование великого князя Ивана Васильевича*, cz. 1: *годы с 1487 по 1533*, wyd. Г.Ф. Карпов *et al.*, Санкт-Петербург 1882 (dalej: СИРИО, t. 35), nr 95, s. 676 (1523 r.); nr 96, s. 679, 684 (1524 r.); nr 98, s. 697 (1525 r.); nr 102, s. 752 (1526–1527 r.).

⁶⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9*, oprac. K. Pietkiewicz, Vilnius 2002, nr 542, s. 300 (1516 r.).

⁶¹ М.М. Кром, *Меж Русью и Литвой...*, s. 221–222; А. Мяцельскі, *Старадаўні Крычаў...*, s. 107–108.

⁶² Na temat regulacji powinności związanych ze wzmocnieniem obrony i utrzymaniem komunikacji we wschodnich regionach Wielkiego Księstwa Litewskiego zob.: LM. Kn. 224, nr 280, s. 239 (1528 r.); nr 319, s. 265–266 (1528 r.); nr 320, s. 266–267 (1528 r.).

⁶³ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 226 (1532–1534). 7-oji Teismų būtų knyga*, oprac. L. Karalius, Vilnius 2019, nr 99, s. 105 (1534 r.); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19*, oprac. D. Vilimas, Vilnius 2009, nr 36, s. 93 [1536 r.]; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 21 (1536–1537). Užrašymų knyga 21*, oprac. A. Dubonis, Vilnius 2019 (dalej: LM. Kn. 21), nr 146, s. 164–166 (1537 r.). Ludność osiedlała się w innych miastach, dworach i posiadłościach hospodara,

że w wyniku konfliktu między krzyzewianami a Wasylem Żylińskim część ludności („niektórzy”) opuściła włość krzyzewską⁶⁴.

Skargi krzyzewian pokazują niezwykle złożoną rzeczywistość, która bardzo różniła się od sytuacji na terenach wewnętrznych Wielkiego Księstwa. Pod koniec 1524 i na początku 1525 r. skarżyli się, że „суть собрани и скажоны” od nieprzyjaciela moskiewskiego, któremu odstąpiono większość włości. Skutkiem było to, że przez dwa lata nie byli w stanie uiszczać daniny. Do tych trudności dołączyła epidemia, która zabrała życie kilku tysięcy ludzi. A kiedy w 1524 r. władca wysłał pisarza Iwana Hornostaja do Krzyzewa i włości krzyzewskiej, aby pobrać daninę, inne dochody i serebszczyznę, ten, widząc „ich w wielkiej trudności”, odwołał ten pobór i zwrócił się do wielkiego księcia o radę w sprawie dalszych działań. Na prośbę krzyzewian władca zwolnił ich z opłat od Bożego Narodzenia 1524 do Bożego Narodzenia 1525 r. Uczyniono to m.in. po to, „абы они зася на отчины свои собрали се”⁶⁵.

Nie można jednak nie zauważyć, że nawet w tych realiach krzyzewianie zachowali determinację, uczestnicząc w atakach i napadach na terytorium sąsiedniego państwa⁶⁶.

Wszystkie te dane źródłowe pozwalają przybliżyć się do odpowiedzi na pytanie: co właściwie sprawiło, że umowa między władcą z jednej strony a mieszkańcami i chłopami z drugiej naprawdę działała?

Uważam, że władca wykazywał szczególny stosunek do wspólnot, które cechowały się solidarnością, spójnością, zdolnością do szybkiego i zdecydowanego reagowania na zmieniające się warunki życia, nawet jeśli takie wspólnoty były tworzone przez najniższe warstwy społeczeństwa. Charakterystyczne jest, że wielki książę nazywał przedstawicieli takich wspólnot z szacunkiem: „мężами”⁶⁷ (a nie „mużykami” i „ludźmi”). Przygraniczne położenie tych społeczności skłaniało do takiego stosunku, bowiem lojalność mieszkańców strategicznie ważnych regionów należało zdobywać. Aby to zrobić, gospodar wymagał od swoich lokalnych przedstawicieli okazania przychylności tej ludności, tj: „łaski”. Do jednego z nich pisał: „а к людемъ украиннымъ треба ся ласкаве заховати и не годить ся им ни в чомъ обтяжени чинити”⁶⁸. Wojewoda kijowski, który dopuścił do nadużycia, został surowo upomniany przez władcę: „Чому жъ се мы велико дивуемъ, ижъ ты, будучи воеводою украиннымъ, такии тяжькости

prywatnych posiadłościach kniaziów, panów i bojarów (*Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 17 (1530–1536). Užrašymų knyga 17*, oprac. K. Laimontas, D. Antanavičius, Vilnius 2015, nr 3, s. 72, 1530 r.; nr 4, s. 72–73, 1530 r.); М. Довнар-Запольский, *op. cit.*, s. 14, 15 i in.

⁶⁴ LM. Kn. 224, nr 428, s. 352 (1530 r.).

⁶⁵ LM. Kn. 14, nr 676, s. 281.

⁶⁶ СИРИО, t. 35, nr 76, s. 430, 431 (1503 r.); nr 77, s. 447 (1503–1504 r.); nr 100, s. 708–709 (1526 r.).

⁶⁷ М. Довнар-Запольский, *op. cit.*, s. 47–48.

⁶⁸ LM. Kn. 21, nr 146, s. 165 (1537 r.).

делаешъ, где бы мел ласкою огорънути – тутъ тяжькости делаешъ, чого не рады слышимъ”⁶⁹.

Szczególny stosunek do tych wspólnot kształtowało oczywiście ich wysokie poczucie własnej wartości, które pozwalało im budować relacje z władzą zwierzchnią na wzór ziem połockiej, witebskiej i innych. Przejawiało się to w tym, że wielki książę wystawiał pisemne ustawy dla tych wspólnot, za pomocą których regulował delikatne kwestie związane z opłatami i powinnościami. Nie tylko krzyzewianie⁷⁰, ale również mieszczanie i włościanie bczyccy⁷¹, mohylewscy⁷², oluczycy⁷³, świsłoccy⁷⁴ posiadali takie ustawy.

Spójne, energiczne i zdeterminowane wspólnoty, zdolne do radykalnego działania, a także obdarzone wysokim poczuciem własnej wartości, były w stanie komunikować się z najwyższą władzą, używając tonu ultimatywnego. Taka jest, moim zdaniem, geneza powyższego oświadczenia krzyzewian: „Вжо далеи того тамъ жити не будемъ, а пои[...]демъ и зъ жонами и з детьми прочъ, а то, вашои м(и)л(ости), г(о)с(по)д(а)ру нашому, обявляемъ, и зъ себе присягу в томъ складаемъ”⁷⁵.

Władca uznawał ich prawo do składania takich oświadczeń. Zdawał sobie również sprawę, że jeśli oświadczenie pozostanie bez odzewu, może stracić zasoby ludzkie w strategicznie ważnych regionach kraju. Został już pozbawiony ich części z powodu niepodjęcia niezbędnych kroków w celu rozwiązania tego konfliktu. Była to poważna motywacja dla władcy do przestrzegania ustnej umowy między nim a jego poddanymi, gdy ten pierwszy podejmował pewne obowiązki wobec drugih.

Streszczenie

W centrum uwagi znajdują się pewne aspekty relacji między władzą a najniższymi szczeblami społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1527 r. mieszczanie i chłopci z Krzyzewa i włości krzyzewskiej, zdesperowani na tyle, by prosić hospodara o uwolnienie ich od samowoli Wasyla Żylińskiego, ogłosili zamiar wycofania przysięgi wierności i przeniesienia się wraz z żonami i dziećmi w inne miejsce. Jest to wyjątkowy przypadek, który wyraźnie wskazuje, że poddani mogli odwołać swoją przysięgę, jeśli władca nie był w stanie chronić ich przed samowolnymi działaniami swoich namiestników. Nasuwają się następujące pytania: na jakiej podstawie mieszczanie i chłopci mogli anulować przysięgę? Co sprawiło, że umowa między władcą a mieszczanami i chłopami naprawdę działała? Wyciągnięto następujące wnioski. Podstawą do odwołania przysięgi przez mieszczan i chłopów był

⁶⁹ LM. Kn. 14, nr 823, s. 342 (1526 r.).

⁷⁰ Jest wspomniana w: LM. Kn. 224, nr 34, s. 64–65 (1522 r.).

⁷¹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8*, oprac. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995, nr 456, s. 335–336 (1509 r.).

⁷² LM. Kn. 7, nr 350, s. 569–570 (1514 r.); nr 358, s. 577–578 (1516 r.).

⁷³ *Ibidem*, nr 295, s. 509–510 (1529 r.).

⁷⁴ *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 (Копія канца XVI ст.)*, oprac. В. Мянжынскі, У. Свяжынскі, Мінск 2000, nr 66, s. 116–117 (1540 r.).

⁷⁵ LM. Kn. 14, nr 878, s. 308 (1527 r.).

ostry konflikt, którego wielki książę od dłuższego czasu nie był w stanie rozwiązać. Krzyzew i włość krzyzevska należały do spójnych, energicznych i zdeterminowanych wspólnot „ukrainy” Wielkiego Księstwa Litewskiego, zdolnych do radykalnych działań. Właściwości te były uwarunkowane specyfiką społeczną, gospodarczą i administracyjną regionu oraz jego położeniem geograficzno-politycznym. Z racji tych cech, wspólnota ta była w stanie komunikować się z najwyższą władzą, używając tonu ultimatywnego. Władca ignorujący to ultimatum mógł stracić zasoby ludzkie w strategicznie ważnych regionach kraju. Była to dla hospodara poważna motywacja do przestrzegania ustnej umowy między nim a jego poddanyymi, gdy ten pierwszy brał na siebie pewne obowiązki wobec drugih.

Were the Peasants of the Grand Duchy of Lithuania Allowed to Revoke the Oath They Had Taken to the Ruler of the Country? The Krzyzew Case of 1527 (Summary)

In the centre of attention are certain aspects of relations between the authorities and the lower population of the Grand Duchy of Lithuania. In 1527, the townspeople and peasants of Krzyzew and the Krzyzew District, desperate to ask the lord to release them from the arbitrary rule of Krzyzew namiestnik Vasyl Zhilinsky, reported their intention to revoke their loyalty oath and move with their wives and children to another place. This is a unique case that explicitly states that subjects could revoke their oath if the ruler were unable to protect them from the arbitrariness of his representatives. Thus, the following questions arise: What grounds could have served as a basis for townspeople and peasants to withdraw their oath? What made this contract between the sovereign and the townspeople and peasants really valid? After an analysis, the following conclusions are drawn: The reason the townspeople and peasants revoked the oath was an acute conflict that the Grand Duke was unable to resolve for a long time. Krzyzew and the Krzyzew District were one of the cohesive, energetic and resolute communities on the frontier of the Grand Duchy, capable of radical action. These properties were conditioned by the social, economic, and administrative peculiarities of the region, as well as its geographical and political position. Due to these qualities, this community was able to interact with the supreme authority, using an ultimate tone. The ruler ignoring this ultimatum could lose human resources in strategically important regions of the country. This was a serious motivation for the ruler to respect the contract between him and his subjects when he undertook specific duties towards them.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, oprac. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius 2012.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6*, oprac. A. Baliulis, Vilnius 2007.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7*, oprac. I. Ilariėnė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8*, oprac. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9*, oprac. K. Pietkiewicz, Vilnius 2002.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523). Užrašymų knyga 10*, oprac. A. Banionis, A. Baliulis, Vilnius 1997.

- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11*, oprac. A. Dubonis, Vilnius 1997.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12*, oprac. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 2001.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14*, oprac. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2008.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, oprac. A. Dubonis, Vilnius 2002.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 17 (1530–1536). Užrašymų knyga 17*, oprac. K. Laimontas, D. Antanavičius, Vilnius 2015.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19*, oprac. D. Vilimas, Vilnius 2009.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 21 (1536–1537). Užrašymų knyga 21*, oprac. A. Dubonis, Vilnius 2019.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 226 (1532–1534). 7-oji Teismų bylų knyga*, oprac. L. Karalius, Vilnius 2019.
- Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, oprac. S. Lazutka, I. Valikonytė, G. Kirkienė et al., Vilnius 1997.
- Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 (Копія канца XVI ст.)*, oprac. В. Мянжынскі, У. Свяжынскі, Мінск 2000 / *Metryka Wiałikaga Kniastwa Litoŭskaga. Kniga 28 (1522–1552). Kniga zapisaŭ 28 (Kopiiŭ kanŭsa XVI st.)*, oprac. V. Mianzhynski, U. Sviahzhynski, Minsk 2000.
- Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею*, t. 20: *Литовская метрика*, t. 1, Петербург 1903 / *Russkaiā istoricheskaiā biblioteka, izdavaemaiā Imperatorskoīu Arkheograficheskoiū komissieiū*, t. 20: *Litovskaiā metrika*, t. 1, Peterburg 1903.
- Сборник Императорского Русского исторического общества*, t. 35: *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными*, 1: *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством в царствование великого князя Ивана Васильевича*, cz. 1: *годы с 1487 по 1533*, wyd. Г.Ф. Карпов et al., Санкт-Петербург 1882 / *Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva*, t. 35: *Pamiātniki diplomaticheskikh snoshenii drevnei Rossii s derzhavami inostrannymi*, 1: *Pamiātniki diplomaticheskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Pol'sko-Litovskim gosudarstvom v tsarstvovanie velikogo kniazia Ivana Vasil'evicha*, cz. 1: *gody s 1487 po 1533*, wyd. G.F. Karpov et al., Sankt-Peterburg 1882.

Opracowania

- Jurkiewicz J., *Wielkie Księstwo Litewskie na przełomie XV i XVI wieku*, „Zapiski Historyczne” 64, 1999, z. 1.
- Pietkiewicz K., *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995.
- Блануца А.В., Ващук Д.П., *Институт „старини” й „новини” в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.)*, „Український історичний журнал” 2, 2006 / *Blanutsa A.V., Vashchuk D.P., Institut „starini” i „novini” v pravovikh ta ekonomichnikh dzherelakh Velikogo kniazivstva Litovs'kogo (druga polovina XV–XVI st.)*, „Ukraïns'kii istorichnii zhurnal” 2, 2006.
- Груша А., *Государственный строй и органы управления в Великом Княжестве Литовском. Судебно-правовая система*, в: *История белорусской государственности: в 5 т., ред. А.А. Коваленя*, т. 1: *Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в.*,

- red. О.Н. Левко, В.Ф. Голубев, Минск 2018 / Grusha A., *Gosudarstvennyĭ stroĭ i organy upravleniĭa v Velikom Kniazhestve Litovskom. Sudebno-pravovaiā sistema*, w: *Istoriā belorusskoĭ gosudarstvennosti: v 5 t.*, red. A.A. Kovaleniā, t. 1: *Belorusskaĭa gosudarstvennost': ot istokov do konfisa XVIII v.*, red. O.N. Levko, V.F. Golubev, Minsk 2018.
- Груша А.І., *Канцылярыя Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск 2006 / Grusha A.I., *Kantsyliariā Vialikaga Kniasstva Litoŭskaga 40-kh gadoŭ XV – pershaĭ palovy XVI st.*, Minsk 2006.
- Груша А.І., *Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом Княжестве Литовском (конец XIV – первая треть XVI в.)*, Москва–Санкт-Петербург 2019 / Grusha A.I., *Krizis doveriā? Poĭavlenie i utverzhdenie pravovogo dokumenta v Velikom Kniazhestve Litovskom (konets KhIV – pervaiā tret' XVI v.)*, Moskva–Sankt-Peterburg 2019.
- Довнар-Запольский М., *Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XVI в.*, Киев 1905 / Dovnar-Zapol'skiĭ M., *Ocherki po organizatsii Zapadno-russkogo krest'ianstva v XVI v.*, Kiev 1905.
- Кром М.М., *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, wyd. 2, Москва 2010 / Krom M.M., *Mezh Rus'iu i Litvoi. Pogranichnye zemli v sisteme russo-litovskikh otnoshenii konfisa XV – pervoi treti XVI v.*, wyd. 2, Moskva 2010.
- Кром М., *„Старина“ как категория средневекового менталитета: (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.)*, w: *Mediaevalia Ucrainica: mental'nist' ta istoriā ideĭ*, t. 3, red. О. Толочко, Н. Яковенко, Київ 1994 / Krom M., *„Starina“ kak kategoriā srednevekovogo mentaliteta: (po materialam Velikogo kniazhestva Litovskogo XIV — nachala XVII vv.)*, w: *Mediaevalia Ucrainica: mental'nist' ta istoriā ideĭ*, t. 3, red. О. Tolochko, N. Yakovenko, Kiĭv 1994.
- Любавский М.К., *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута*, Москва 1892 / Liubavskii M.K., *Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-russkogo gosudarstva ko vremeni izdaniā pervogo Litovskogo statuta*, Moskva 1892.
- Любавский М.К., *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, wyd. 2, Москва 1915 / Liubavskii M.K., *Ocherk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva do Liublinskoi unii vkluchitel'no*, wyd. 2, Moskva 1915.
- Мяцельскі А.А., *Луцкая воласць XV–XVIII стагоддзяў*, „Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук” 4, 2000 / Miatsel'ski A.A., *Luchytskaĭa volasts' XV–XVIII stahoddziāŭ*, „Vestsi Natsyianal'naĭ akademii navuk Belarusi. Seryia humanitarnykh navuk” 4, 2000.
- Мяцельскі А., *Старадаўні Крычаў: Гістарычна-археалагічны нарыс горада ад старажытных часоў да канца XVIII ст.*, Мінск 2003 / Miatsel'ski A., *Staradaŭni Krychaŭ: Histarychna-arkhealahichny narys horada ad staražhytnykh chasoŭ da kantsa XVIII st.*, Minsk 2003.
- Отчёт о третьем присуждении премии П.Н. Батюшкова, w: *Записки Императорской Академии наук по историко-филологическому отделению*, 8/6, Санкт-Петербург 1907 / Otchët o tret'em prisuzhdenii premii P.N. Batiushkova, w: *Zapiski Imperatorskoĭ Akademii nauk po istoriko-filologicheskomu otdeleniĭu*, 8/6, Sankt-Peterburg 1907.

Aliaksandr Hrusha – dr hab., profesor w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Specjalizuje się w badaniach nad kulturą pisma i prawa, paleografii cyrylickiej, dyplomatyce Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych oraz edycji źródeł dokumentalnych. E-mail: ahrusha@ihpan.edu.pl